

Quan el marquès de pestanya fa cagar el tíó

Pau Joan Hernández de Fuenmayor

Universitat Autònoma de Barcelona. Facultat de Traducció i d'Interpretació

Departament de Traducció i d'Interpretació

Edifici K

08193 Bellaterra

paujoan.hernandez@uab.cat

ORCID: 0000-0002-8761-3701

Resum

La traducció de literatura infantil i juvenil entre llengües properes implica algunes dificultats específiques. Cal tenir en compte que la característica intel·lectual del lector infantil és que té intel·ligència, però no cultura. Això porta sovint a adaptar textos i expressions, sense tenir en compte l'atractiu estètic de l'estranyament ni els perills d'aquestes adaptacions, que poden arruïnar l'original. També és molt important fixar-se en el model de llengua que utilitza el traductor, que ha de ser al mateix temps rica i accessible. L'autor tracta tots aquests temes no des d'un punt de vista acadèmic, sinó des de la seva experiència personal com a traductor, escriptor i adaptador.

Paraules clau: traducció; literatura infantil i juvenil; català; castellà; adaptació; intraduïbilitat

Abstract. *When Marquis of Tab meets the Christmas trunk*

The translation of children's and youth literature between closely related languages involves some specific difficulties. It should be noted that the intellectual characteristic of the child reader is that he has intelligence, but not culture. This often leads to adapting texts and expressions, without considering the aesthetic appeal of strangeness or the dangers of such adaptations, which can ruin the original. It is also very important to pay attention to the language model used by the translator, which must be rich and accessible at the same time. The author deals with all these topics not from an academic point of view, but from his personal experience as a translator, writer and adapter.

Keywords: translation; children's and youth literature; Catalan; Castilian; adaptation; untranslatability

A l'hora de plantejar-me aquesta intervenció sobre la traducció de llibre infantil i juvenil entre català i castellà, he cregut convenient apartar-me dels aspectes més teòrics i estrictament acadèmics de la qüestió, en els quals probablement diferiria poc del que puguin aportar altres ponents, encara que no se centrin en el camp

específic de la LIJ. En comptes d'això, he optat per oferir una visió molt més personal, a partir de la meva experiència com a traductor i, de manera molt més marginal, com a escriptor i com a adaptador. Assumeixo el risc que aquest plantejament caigui aquí i allà en l'anècdota, però és el perill que tenen totes les exposicions personals.

Deu fer, si no vaig errat, tres temporades, a la telenovel·la dels migdies de TV3 *Com si fos ahir*, un personatge jove i desitjós d'obrir-se pas en la vida abandonava Barcelona —com tothom sap, paradigma de l'entorn civilitzat en la narrativa catalana— per marxar a viure ni més ni menys que a Berlanga de Duero, poble que, segurament per l'eufonia del nom, era vist com la quinta essència de la llunyania i l'exotisme. Fixem-nos-hi bé: no se n'anava a Rovaniemi, Czeszochowa o Villedieu-les-Poêles, sinó a aquest poble, molt més proper geogràficament. Una circumstància que, personalment, vaig trobar molt graciosa, perquè Berlanga de Duero, província de Sòria, comarca de la Tierra de Berlanga, és el poble d'origen de la meva família.

El detall és en realitat molt menys anecdòtic del que podria semblar: ens mostra prou bé com les dues cultures (i entenc aquí cultures com a universos referencials) i les dues llengües no són tan properes, tan veïnes ni tan convivents com pensem algunes vegades, i que, per a l'imaginari català, Castella pot resultar més exòtica que, posem per cas, Nova York. O, com a mínim, la meva Castella, la «Castilla para hispanistas» la llegenda de la qual havien de rebutjar «los catalanes, los vascos / los pueblos que el mar golpea», als versos de Gabriel Celaya.

Les cultures no són tan properes, doncs, i tampoc no ho són les llengües. Un terrible error dels traductors literaris poc experimentats és creure que traduir entre castellà i català és senzill. L'experiència aviat ens fa descobrir, sovint amb sorpresa, que com més allunyades són dues llengües (filològicament i cultural), més còmoda resulta la traducció, perquè no cal patir pel calc, per l'expressió poc genuïna, per la manca de naturalitat encarcerada.

Això m'ho va fer veure, força anys enrere, un editor, en comentar que difícil que resultava trobar bons traductors literaris del català cap al castellà. Això obeïa, segons ell, a la senzilla raó que la gran majoria d'aquests traductors són catalans, i els costa tenir una expressió castellana natural.

Personalment, vaig rebre aquesta observació amb un gran escepticisme. En aquell temps jo també creia que la traducció entre català i castellà, i encara més la traducció de llibre infantil i juvenil entre aquestes dues llengües, era una cosa que no demanava mai gaires esforços ni tenia, en conseqüència, gaire mèrit.

La refutació em va venir de boca d'un nen, el meu fill gran, la primera vegada que, a dotze anys, va visitar precisament Berlanga de Duero. Poques hores després d'arribar-hi, va fer una declaració tan solemne com carregada de sentit filològic: «Papa, la gent d'aquí parla la llengua que parles tu, que és molt bonica, i no la que parla la gent de Catalunya que es creu que és castellanoparlant». Vaig entendre a l'instant el que havia volgut dir aquell editor, vaig entendre que potser traduir cap al castellà no és tan senzill, i que cadascú té les competències lingüístiques que té, o, més aviat, que li han donat. I que fora d'això, com deien els meus avis, «hasta los gatos quieren zapatos».

Els que traduïm per als lectors infantils i juvenils ens hem d'enfrontar, a més, amb alguna dificultat afegida. La diferència intel·lectual entre el lector infantil i el lector adult rau en un detall cabdal que no hem de perdre mai de vista: els nens tenen intel·ligència, però no cultura. La intel·ligència és una característica natural que tothom posseeix en més o menys grau i afecta més o menys camps, i podrà estar més o menys accentuada. La cultura, en canvi, implica un procés d'adquisició que es perllonga tot al llarg de la vida. Això és el que fa que la conversa entre un infant i un adult no acostumi a ser fàcil, si més no quan es vol parlar de coses serioses, i aquest és també el conflicte axial de bona part de la literatura infantil.

Els traductors de llibre infantil i juvenil ens hem de moure entre referents que molta gent creu intercanviables i que en realitat no ho són. És una afirmació certa per a totes les combinacions lingüístiques en un món globalitzat, però que s'accentua quan es treballa entre llengües veïnes. I el nostre primer obstacle davant aquests referents és que en les nostres traduccions les tècniques d'amplificació són molt restringides: oblidem-nos, és clar, de les notes del traductor a peu de pàgina, però oblidem-nos també de les perífrasis explicatives o els incisos entre comes, que fàcilment poden forçar el text, generar frases massa llargues (sobretot en el cas de primers lectors) i no ajudar gens a la lectura.

Treballar amb els referents, doncs, no és fàcil i pot portar fins a l'extrem aquell etern joc d'equilibris entre anostrament i estranyament que és el viu de la traducció literària, però que en el cas del llibre infantil pot convertir-se en un joc perillós. En molts casos, davant les grans dificultats que ens presenten les tècniques d'amplificació, l'anostrament sembla l'opció natural. I probablement en molts casos l'és, però sense perdre de vista dues grans objeccions.

En primer lloc, no hem de perdre de vista l'encant de l'estranyament. En el moment que optem per un anostrament sistemàtic, no només neutralitzem el text original, sinó que ens erigim en una mena d'estrany prescriptors culturals amb facultat per decidir què comprendran els nostres lectors i què no, o, encara pitjor, què seran capaços de deduir i què no. Personalment, pertanyo a una generació lectora que va créixer preguntant-se què dimonis era la cervesa de gingebre, quants penics tenia un xíling o quants xílings una corona, quina diferència hi havia entre la milla terrestre i la nàutica, què són els *cornflakes* —producte completament desconegut en la meva infantesa— o, com em va recordar l'altre dia Francesc Parcerisas, quant fa una versta. I tampoc no ens vam traumatitzar.

D'altra banda, l'anostrament es pot convertir en adaptació, i l'adaptació és un camí perillósíssim. El traductor que adapta, com passa a tots els mentiders, ha d'inventar-se mentides cada cop més grosses per justificar les seves mentides anteriors, en un camí que, si no hi conflueix una barreja de traça i bona sort (molta traça i molta bona sort) pot desembocar en un joc de mentides encadenades que durà el llibre a la catàstrofe.

Posaré un exemple d'anostrament reeixit. És la traducció d'Inmaculada Caro d'un llibre infantil meu al castellà. La clau d'una part de la intriga és l'estupefacció d'una nena xinesa davant la tradició catalana de fer cagar el Tió. A ulls de la nena, això de posar-se a clavar bastonades a un tronc amb l'esotèric objectiu que es posi a cagar regals nadalencs és un costum entre bàrbar i incomprensible. La

traducció al castellà anostrada amb molta traça convertint el Tió en els Reis, i fa que la nena s'estranyi d'aquella història d'homes amb camell vinguts d'Orient que entren pel balcó de casa per portar regals, quan ella, que ve d'Orient de debò, mai no ha vist una cosa semblant. El joc funciona perquè no hi ha més referències. Pensem, en canvi, el que hauria pogut passar si el llibre hagués començat a relacionar el Tió amb tot de referències boscanes. Les hauria hagut de canviar per referències a deserts orientals, la traductora? Una mentida per tapar una mentida, i enfilem un camí que no sabem on ens durà.

I un exemple ara d'adaptació que fracassa. No donaré nom d'autor, d'obra ni de traductor, és clar. Novel·la juvenil francesa sobre un tema arquetípic: noi de ciutat que passa al camp un estiu de descobertes i maduració. Per entendre'ns, com *Entre juliol i setembre*, de Saladrigas, però a l'Alvèrnia. Excepte que la versió catalana canvia l'Alvèrnia pel Pallars. Un Pallars, és clar, sense raiers ni falles, però amb desconcertants caravanes de carros de bous, danses i cançons populars desconegudes al Pirineu, muntanyes de conformació que no encaixa i un himne pellarès que cap pellarès no ha sentit mai. També en traducció literària el camí de l'infern està empedrat amb bones intencions.

A l'hora de traduir llibre infantil i juvenil també hem de tenir en compte un factor lingüístic important, que afecta especialment les traduccions cap al català: els llibres, en molts casos, es mouren en un àmbit escolar, i això ens força a una depuració extrema de la llengua. Això complica d'allò més utilitzar registres col·loquials i vulgars, i fins i tot, encara que això sembli estrany, del mateix llenguatge infantil. Al mateix temps, el nivell del llenguatge s'ha d'ajustar a la (suposada) competència lectora de l'edat. Respondre a aquestes exigències sense empobrir l'estil no acostuma a ser una tasca fàcil. Dit d'una altra manera, hem de crear en el lector el gust per una prosa literària i li hem de fer arribar el missatge que això també li implica una exigència: tan indesitjable és un text ple de paraules incomprensibles que desanimi el lector, com un text pla i insuls que no li faci aprendre res i el desmotivi. Precisament, la pobresa de la prosa ha estat en aquests darrers anys el tret que més sovint ha fet la crítica a la literatura infantil i juvenil catalana.

Si aquest podríem dir que és el pecat de part de la prosa actual, és prou sabut que els llibres infantils que es podrien anomenar clàssics, els que van veure la llum al començament del segle xx, el moment que marca el naixement de la LIJ catalana, amb l'obra de Folch i Torres i els autors que el van seguir, queia en l'altre extrem: la voluntat de fer didàctica de la llengua portava els escriptors a fer servir una prosa artificiosa i envitricollada que resultaria incomprensible per a un infant d'avui dia i que per força havia de resultar treballosa per als d'aleshores.

Per posar un exemple que conec bé, parlaré de la novel·leta *Capcigrany*, obra del jurista i polític Francesc Maspons i Anglasesell, publicat amb el pseudònim de Blai Einer a la Biblioteca de *La Mainada*, com a fulletó col·leccionable, entre el 1921 i el 1922, i publicat en forma de llibre per Avel·lí Artís i Balaguer l'any 1922.

L'any 2017 vaig rebre l'encàrrec de l'editorial Gent i Terra i de l'Ajuntament de Bigues i Riells, on hi ha la casa pairal dels Maspons, d'escriure una adaptació del *Capcigrany* per a nens i nenes d'avui.

Com era habitual a la literatura infantil de l'època, *Capcigrany* està escrit en un llenguatge molt ric, acurat i elevat, amb gust per recollir aforismes, frases fetes, noms de plantes i animals... La gran riquesa de la seva prosa fa que formi part de la bibliografia de referència del Diccionari Català-Valencià-Balear, que recull molts dels termes que hi apareixen i el cita en força ocasions en els exemples.

Però aquesta mateixa riquesa que converteix *Capcigrany* en un tresor per a un lexicògraf, el converteix també en una lectura extremament difícil per a un lector actual, i impossible per a un nen o una nena d'avui. Calia, doncs —i això era un autèntic repte— reescriure el llibre en un llenguatge proper i assequible, però sense empobrir-lo i sense perdre referents, sense treure ni afegir res. Se'n va modernitzar l'estil i el vocabulari, es van passar a estil directe molts diàlegs escrits en indirecte i es va incorporar al final un petit glossari de paraules i expressions que, malgrat tot, podrien resultar poc familiars, com ara els noms de les plantes, els animals i les eines del camp, noms que vaig optar per conservar íntegrament, o alguns conceptes que queden molt lluny de la realitat actual i necessitaven ser explicats a un lector infantil d'avui, com ara què és un mosso, una minyona, una dida, una caixa de núvia, un esclop o un tupí.

Observem, amb un fragment de l'inici del llibre, el canvi que es produeix. Primer, en veurem l'original i després la meva adaptació.

Una vegada era un pare que tenia tres fills, i tots plegats eren una família de follets.

I vivien al bosc de l'Aligué, entre Berti i Sant Quirse, en una espluga, baumada dintre un cingleret, que tenia l'entrada per la soca d'una alsina corcadassa, i finestres per uns rastres d'arrels; i una bella xameneia feta pel forat del bitxac d'un pinetó, que un llamp va corsecar i va aterrar una mala tempura, i amb el temps es tornà quera, i el vent se l'endugué fet pols, i deixà el pas net.

El pare es deia Capcigrany, i els fills l'un Blauet, l'altre Floç, i el més petit Ala de Pinyó, i entre tots en feien de totes, perquè les sabien totes. No hi havia aldarull en què no terrabastegessin, ni tripijoc en què no hi estessin embescats fins a la nou del coll; coneixien les flaques de tothom i sabien pessigollar a l'un i a l'altre per on més li coïa.

Eren mestres en donar un surt al gasiva quan colgava les unces; en captenir al què per tot veia mals averanys; en campanejar tafaners, saberuts i barjaules, i, sobre tot, en penjar una il·lusió de nuvi en cada plec de les faldilles de les pubilles estovades i les pastores massa babaues.

Hi havia una vegada un pare que tenia tres fills, i tots plegats eren una família de follets.

Vivien a pop de Riells del Fai, al bosc de l'Aligué, que és entre el Bertí i Sant Quirse, en un cau subterrani dintre d'un cingle, que tenia l'entrada per la soca d'una alzina corcada, unes finestres que treien el nas entre les arrels i una bona xemeneia feta aprofitant el forat que havia deixat un pi que havia trencat el llamp una nit de tempesta.

[...] Entre tots quatre follets, es passaven la vida jugant pel bosc i molt sovint s'acostaven a les masies de la rodalia per espigar les persones i fer-los alguna mala passada. Es feien un bon tip de riure quan podien espantar un avar que estava

enterrant unes monedes, quan escarmentaven els tafaners, els saberuts i els egoistes i, sobretot, quan feien creure alguna noia estovada o alguna pastora bleada que un noi molt ben plantat s'havia enamorat d'elles.

Observem com s'ha actualitzat l'estructura de les oracions per fer-la més comprensible i s'ha fet igual amb el vocabulari, però sense empobrir-lo, i s'han mantingut termes d'un registre una mica més elevat: *cingle, soca, saberut...*

Si traslladem aquestes consideracions sobre l'estil al camp de la traducció entre català i castellà, trobarem de seguida dos problemes potser no gaire obvis.

El primer seria la no equivalència dels registres. Malgrat la proximitat de les llengües, moltes vegades una paraula d'ús corrent en una llengua té com a traducció en l'altra un mot no gaire o no tan usual: digui el que digui el diccionari de traducció, en un text infantil difícilment traduirem un *poca-solta* per un *zascandil*, de la mateixa manera que el simpàtic títol de Luisa Villar Liébana *El misterio de la momia locatis* esdevé en català un no tan graciós *El misteri de la mòmia esbojarrada*. Igualment, el títol de Manuel Valls *Julia y la mujer desvanecida* s'ha de convertir en *La Júlia i la dona desapareguda*, per tal com *esvaïda* és una paraula que cap editor no admetrà en una coberta d'un llibre infantil.

Una de les grans diferències que separen català i castellà, i de la qual tothom és ben conscient, és la prosòdia. Un text literari impecablement traduït d'una llengua a l'altra des d'un punt de vista lèxic i semàntic pot, tanmateix, sonar maldestre o inelegant en la llengua d'arribada. Un canvi d'ordre dels termes o una tria acurada de les paraules poden fer que, paradoxalment, ens acostem més a l'original quan ens n'allunyem. Per posar un exemple tret també del títol d'un llibre, l'original de Jordi Sierra i Fabra *Los tigres del valle* no es podria traduir mai al català com *Els tigres de la vall*, perquè ens trobaríem davant un títol absolutament insípid, ben poc expressiu. Modifiquem-lo una mica, convertim-lo en *La vall dels tigres* i tot haurà canviat sensiblement. Traduint del català cap al castellà, el conte màgic de Josep Górriz *Història d'una sabata noble* no es pot traduir literalment al castellà. La paraula *zapato*, i encara més l'expressió *zapato noble* sona aspra, antipàtica, i obliga el traductor a un canvi radical: *La zapatilla de la princesa*.

La qüestió pren més rellevància quan parlem d'àlbums il·lustrats (amb un contingut de text mínim, que, a més, depèn completament de la il·lustració) i de llibres per a primers lectors, en els quals hem de suposar sempre una lectura acompanyada o la figura d'un adult que llegeix el conte al nen: la lectura en veu alta ens obliga a tenir l'eufonia més present que mai.

Tenint en compte això, no triga a plantejar-se'ns la qüestió de la intraductibilitat, una cosa que en literatura a tots ens agrada dir que no existeix, però que jo he conegut precisament en un àlbum il·lustrat infantil. Va ser el cas de l'àlbum en castellà *Va la vaca*, de Pablo Albo i Simone Rea, que l'editorial A Buen Paso volia editar en català. El text del llibre està constituït per frases brevíssimes, o més aviat sintagmes nominals, que depenen completament de les il·lustracions (com en tot àlbum il·lustrat) i que estan construïdes a partir d'onomatopeies. Total: 334 caràcters. Després d'unes quantes hores de treball i una primera versió, vaig haver de reconèixer que només unes quantes pàgines (poques) es podien

arribar a traduir sense que se'n perdés la gràcia. Una llarga —i un punt trista— conversa amb l'editora ens va fer arribar a la conclusió que *Va la vaca* no es podia traduir al català, ni, de fet, a cap altra llengua.

Per tot això, la traducció de literatura infantil entre català i castellà és per a mi un joc constant de convidar el marquès de Pestaña a fer cagar el Tió. I potser que expliqui el personatge: el marquès de Pestaña és qui fa venir la son als infants petits. Quan es fa de nit i, tot i resistir-se a anar-se'n al llit, es comencen a fregar els ulls, els acostumen a dir, tot imitant el gest: «Te llama el marqués de Pestaña.» És, doncs, una mena de Marchand de Sable francès, un parent del follet Olle Lukøje danès o el murri Pedro Chosco gallec, i qui sap si cosí germà del João Pestanha portuguès, però de la Castella més castellana. De vegades, doncs, al bo del marquès li toca fer cagar el Tió, i li hem d'explicar com es fa, o potser és en Patufet que vol anar a passar a peu descalç les brases del foc de Sant Joan a San Pedro Manrique. I com que tothom sap que només els *sampedranos* de soca-rel poden caminar pel foc sense cremar-se, l'hem de fer passar per un minyó de la terra de la manera més convincent. Si no, pobre Patufet, se'ns cremarà. Perquè tant ell com el marquès de Pestaña han de saber que es mouen per terreny relliscós i que ni traduir per a nens ni traduir entre llengües properes és tan senzill com molts es pensen. De vegades, fins i tot, tot el contrari.

